

מתוך : מנחם - ישראל
חלק ב'
ר"צ שטרנברג

פרק ז'

המקור הספרותי כגורם בעיצובו של המנהג

המנהגים צמחו וגדלו על סוגי קרקע שונים. יש שעיקר יניקתם ממקורות ההלכה, ויש שרוב גידולם מאמונות עממיות¹. לפעמים הם באים מתוך משאלות הנפש של אנשי מעשה², ולפעמים מועתיקים מהנהגותיהם של יחידי סגולה³. ויש גם מנהגים שהיחוד באופיים בא להם מתוך מקור ספרותי שעליהם הם מושתתים. וכבר הצבענו (במנהגי ישראל ח"א, פרק טז, עמ' קכה—קכז) על דוגמה של מנהג שענפיו סותרים זה את זה, ותכונה זו נובעת מתוך כך שמקורותיו הספרותיים — ספרי המנהגים — הם בעלי אופי ליקוטי. המאסף ליקט לו מחיבורים שונים המשקפים שיטות שונות, ואף לפעמים סותרות, והוא, אולי באופן בלתי מודע, כרך אותם יחד. הוא אומר, האופי הליקוטי והמרוכז של מקורות אלה מביא לפעמים לסתירות פנימיות⁴.

- 1 ראה למשל מנהגי ישראל ח"א, עמ' רינו—רלד.
- 2 ראה לעיל פרק ד.
- 3 ראה לעיל פרק א, ובמאמרו של י' תא-שמע, עלי ספר ד, תשל"ו, עמ' 20—41, "קיום לאופייה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג—י"ד".
- 4 ראה עוד במנהגי ישראל ח"א, פרק ב, ובמיוחד בעמ' קלט—קמ, מה שהבאנו מן הכלבו, ושם עמ' קמג הערה 24, שם הראינו כיצד שתי הלכות שונות נלמדו מגירסאות שונות של מקור אחד. וראה עתה דבריו של י' תא-שמע, אסופות ד', תש"ו, עמ' נה, על הרוקח סי' קיג וקיא, בענין טעימת היין של ברית מילה ביום הכפורים. בסי' קיג כתב על: מנהג וורמיישא... המברך על היין בתעניות החמורות אין צריך לטעום, אלא ליתב לינוקא. ואי לא, ליתביה לאמיה דרביא... אבל בשפיירא מנהג שאין מלין [בט' באב] קודם הצות... ולא יטעום עד הלילה, ולא ליתבא לינוקא. דילמא אתי למיסרך וכו'. אבל לגבי יום הכפורים כתב בלא מחלוקת: מילה ביום הכפורים, מלין בחצי היום... ומשהיגין לברכה עד הלילה, ובלילה יטעום המברך וכו'. ואילו בסוף סי' קיא כותב הרוקח — והוא איש וורמייזא: כשמברכין על הכוס מטיפין מן הברכה (פי' כוס של ברכה) בפה הנער, אפילו ביום הכיפורים, דלא דמי להא דאמרינן בפרק בכל מערבין דאתי למיסרך... אבל מילה שאינו תדיר, לא אתי למיסרך... וכו'. הרי שחולק על מה שלא היה נתון למחלוקת בין קהילות שפיירא וורמיישא.

(קיצוץ/ש' מת:)

מנהגי ישראל

והנסיונות לתרצן או להשוותן אף הן יוצרות מנהג חדש, או צירופי מנהג מחדשים. במלים אחרות, אופיו הספרותי של מקור המנהג יש לו השפעה ישירה על התפתחותו והשתלשלותו. וכדי לבאר ענין זה נביא דוגמאות מספר.

התקיעות בחודש אלול

איתא בטור או"ח סי' תקפא, וז"ל:

תניא בפרקי ר' אליעזר¹: בראש חודש אלול אמר הקדוש ברוך הוא למשה, "עלה אלי ההרה" (שמות כד יב), שאז עלה לקבל לוחות אחרונות והעבירו שופר במחנה. משה עלה להר שלא יטעו עוד אחר ע"ג, והקב"ה נתעלה באותו שופר, שנאמר, "עלה אלהים בתרועה... וגו'" (תהלים מז ו). לכן התקינו חז"ל שיהו תוקעין בראש חודש אלול בכל שנה ושנה, וכל החודש, כדי להזהיר ישראל שיעשו תשובה, שנאמר, "אם יתקע שופר בעיר [ועם לא יחרדו... וגו']" (עמוס ג ו), וכדי לערבב השטן. וכן נוהגין באשכנז לתקוע בכל בוקר וערב אחר התפילה.

דברים אלה של הסגר מתייחסים אל מה דאיתא בפרקי דר' אליעזר פרק מו (מהדורת רד"ל קי ע"א). ואולם כבר העיר הב"ח (על אתר): ומה שכתב "וכל החודש וכו'" עד "לערבב השטן" ליתא בספרי פר"א דיון, וכן אין זה בדפוסים שלנו ואף לא בכתבי היד של פרקי דרבי אליעזר². אלא שהקטע מסתיים: לכן תקנו חז"ל שיהו תוקעין בר"ח אלול בכל שנה ושנה. הוי אומר, כל היתר תוספת היא (וענין להלן). גירסתו של הטור לא באה לו מאביי הרא"ש, ואע"פ שקרובה היא לדברי הרא"ש אינה זהה להם. שכן כתב הרא"ש בסוף מסכת ראש השנה: תנא בפרקי דר' אליעזר... ולכן התקינו חכמים שיהו תוקעין שופר בראש חודש אלול בכל שנה ושנה כדי

- על כל הענין כולו ראה תא-שמע שם עמ' מט—נו, (והשוה במנהגי ישראל ח"א, עמ' ס—סו).
- 5 על פרקי דר' אליעזר, ראה צננץ—אלבק, הדרשות בישראל, ירושלים תשי"ה, פרק טו, עמ' 134—140, 417—423, וי' היינמן, אגדות ותולדותם, ירושלים 1974, פרק יב, עמ' 181—199, 242—247. וראה בצננץ—אלבק שם עמ' 134, שלרוב קראים למקור זו "בוינתא" דר' אליעזר. וע"כ מובנת הפתיחה בלשון "תניא".
- 6 ראה מהדורת מ' היגער, חורב י"ט—כ, תשי"ח, עמ' 233, שגרס: בראש חודש תשרי בכל שנה בשנה. (ובהערה [לפרק מה הערה 25, עמ' 290] כתב: הקיים. [פי' על מילת שעה], הם לסימן מחינה. וכוונתו מהגירסה היא: בכל שנה ושנה, ותו לא).

כל עליה ועליה תחילה זסוף, נוצר מצב שהמברך (כמעט) תמיד אנו זהה עם הקורא⁵⁷. אז עמדה בפני חכמים השאלה על מי להחזיק בספר, המברך או הקורא, או שניהם, וכאן בא המרכיב הספרותי, דהיינו הדין מלשון ה"ירושלמי", שהיה בו בכדי להכריע את הספק, ומקצת הפוסקים נאחזו בו וקבעו על פיו שעל המברך להחזיק בספר, ולא דוקא הקורא.

ואף אם אין הדברים מוכרעים כל צרכם⁵⁸, בכל זאת נראה שיש לפתחו דוגמה להשפעתו של המקור הספרותי על המשך עצובו של המנהג, מנהג שכבר קיים היה מדורי דורות והשתנה עם שינויי מצב במרוצת העתים. בשינויים אלה שיחקו גורמים שונים, ביניהם הגורם הספרותי, והענין והדיקו ב.

טבעת הנישואים ככוס של חתנים

לבסוף נביא דוגמה נוספת של מנהג מזור, שנראה שיש לפרש את הורתו ולידתו מתוך זיקה למקור ספרותי. בספר אבן ספיר, מאת הנוסע המפורסם יעקב ספיר הלוי, ח"ב (מגנצא תרל"ד) עה ע"ב, מוצאים אנו תיאור של חתונה בקוטשין שבדרום הודו. ושם נאמר:

...ומביאים כוס יין ונותנים הטבעת כסף של קנין וקושרין בחוט לבן ונותנים את הכוס ביד החתן, ואוחזו החתן את הכוס בידו עם החוט, ראשו אחד בכוס וראשו אחד בידו, עם כוס מלא יין, ויברך "ברשותכם" ...⁵⁹ ואומר ... "בא"י מקדש ישראל על ידי חפה

שנותנין לו ספר תורה לקנות ואינו קורא ... וכו'. והכי בימינו לפי מנהגינו לא שייך דבר זה. עיין דבריו המתוקנים של רי"ח סופר, בספרו ויחי יעקב (על ספר והארכת ימים לרי"י פיש), ירושלים תשמ"ג, עמ' כג-כה.

57 ראה מגילה כב ע"א. ובספרו של י"מ אלבוגן, התפלה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 129 ואילך.

58 אמנם קשה לדעת בבטחה שהמקור הוא שהכריע את הכף. או שמא הוא נדרש כסמך למנהג קיים. שהרי הראב"ה כתב "מקובלני שבשעת הברכה אוחזו כעמודי החתונה". ואולם נראה לי יותר כי מקור קבלתו הוא מלשון ה"ירושלמי", "מאן דמברך נקיט עמודא. דתורת בדידה", כי הלשונות קרובים ביותר. יתכן אף כי לשון ה"ירושלמי" מבוסס על מנהג הרווח בזמנו של מקור זה. אנו לא באנו אלא להציע דרך בהבנת השפעתו של מקור זה. ובודאי שאין הדברים מוכרעים. וראה עוד לעיל בפרק ה' שיש לו זיקה ישירה לענייננו שבפרק זה.

59 בענין נטילת רשות, וכן עוד הרבה פרטים ממנהג "קוג'ין", ראה מש"כ החכם שם טוב עמ"ג (בעל "כתר שם טוב") בספרו חיי היהודים בקוטשין, ברייטון תשי"ג, עמ' 60 ואילך. אגב, לפי מנהגם היו "מביאים שתי כוסות מלאים יין ונותנים כוס אחד ביד החתן והשני ביד הרב, ומברך הרב שבע ברכות ... וכו'.

וקדושין. מאורסת לי, מקודשת לי, את בתולתא כלתא ... בכסא דמשתיא הדין ובכספא הדין ובכל מאי דאית ביה דתעלין ביה לרשותי...⁶⁰ וטועם החתן, ואחר כך נוטל החתן טבעת הקנין מן הכוס, ונותן הכוס ביד הכלה ואומר "בא קדושיכי", וטועמת הכלה את היין ומחזרת הכוס ליד אחד מן הקהל, ומכניס החתן את הטבעת בזרת ימין של הכלה, ואומר "בא קדושיכי" ... וכו'.

מנהג משונה זה, לשים את הטבעת בתוך הכוס, מצאנוהו אצל עוד עדה אחת. אף היא מבודדת ומרוחקת משאר קהילות ישראל, והוא בין היהודים ההרריים שבהרי קווקז. וכך מצאנו בספר המסעות של ר' יוסף יהודה טשארני, ס"ט פטרבורג תרמ"ד, עמ' 160, בתארו חתונה שהתקיימה בעיר אחלצ'יד (עמ' 160), וז"ל:

החתן מקדש את הכלה כדין משה וישראל, אבל בשתיית כוס של ברכה מניח החתן את טבעתו בתוך הכוס של יין ונותן אל הכלה לשותות. וכאשר יקבל מאתה את הכוס מוציא מתוכו את הטבעת בחזרה, (והטעם של זה איני מבין) ... וכו'⁶¹. (וראה עוד להלן בהערה 74).

נשאלת השאלה מהו המקור המשותף למנהגם של שתי קהילות מרוחקות ונדהות אלה?

והנה בספר העיטור (ח"ב עמ' סג טור א) ⁶² מצינו כדלקמן: ויש מקומות

(שם עמ' 63). והחכם גאגין כתב (שם עמ' 63 הערה 4) שלא מצא המנהג הזה במקורות ולא הביא טעמו של דבר. וראה על כך להלן הערה 74.

60 ובספרו של גאגין מובא נוסח שונה במקצת ע"פ סידור קוטשין (עמ' 60): ואחר זה אומר החתן "מארסת לי מקודשת לי אנת בתולתא כלתא ... בכסא הדין ובכספא הדין ובכל מאי דאית ביה דתעלין ביה לרשותי ... וכו'.

61 בהמשך הוא כותב: אחר החופה תופס החתן את הכלה בשני ידיו ומגביה אותה ומכניסה תוך חדר קטן סמוך לבימה נעשה בכסוי של פרוכות אחדים של בית הכנסת, ומושיב אותה לשם. ואחר כך חוזר ומעמיד את עצמו שנית על הבימה במקומו הראשון, והרב עם כל העם משוררים את השיר הזה ... וכו'. ענין "הגבהת" הכלה עושה רושם שהוא עוד אחת מדרכי הקנין, דהיינו שהחתן קונה את כלתו בהגבהה (!?). ואולי יש בכך דמיון כל שהוא ל"הולכת" הכלה לייחוד, שיש בה משום הכנסתה לרשות החתן. ראה בספר עדות לישראל, מאת הר"י ורדיגר, בני ברק 1963, עמ' סה. או שמא יש כאן הקבלה לנוהג המקובל בהרבה עמים להרים את הכלה וכו'. ראה בספרו הגדול של E. Westermarck, The History of Human Marriage, לונדון 1922, עמ' 535-538, (ובמיוחד עמ' 537 הערה 1). על עשיית חופה מפורכות. ראה ורדיגר שם, עמ' רה.

62 והובא בספר עדות לישראל, עמ' לט. (אלא ששם צוין ע"פ דפוס לבוב, ושם הוא

שנותנים טבעת להכוס ומברך עלי' ונותן לאשה ואומר: התקדשי לי במה שבתוכו. והכל לפי המנהג, וכו'. מקורו של מנהג זה הוא בכתבי הגאונים. שהרי מצינו בסדר רב סעדיה גאון, עמ' צג, שמובאת מסורת שהחתן היה אומר בפני עדים: אריסת לי ומקודשת לי בהרין כסא ובמה דאית כיה וכו'. וכן הוא הנוסח, מלה במלה, בתשובות הגאונים אסף תרפ"ז (מדעי היהדות ח"ב) עמ' 63 סי' מה. מסורת זו משתלשלת ובאה ממקורות התנאים ודאמוראים, שעל משנת קידושין ב.ב. כי בבבלי שם מה ע"ב איתא: ת"ר: התקדשי לי בכוס זה — תני חדא: בו ובמה שבתוכו. ותניא אידך: בו ולא במה שבתוכו. ותניא אידך: במה שבתוכו ולא בו. ולא קשיא. הא במיא, הא בחמרא, הא בציהרא (סוג יין שקוף). ובירושלמי קידושין פ"ב ריש ה"ב, סב ע"ג: בכוס זה [אם יש בכוס זה], ובמה שבתוכו שוה פרוטה מתקדשת, ואם לאו אינה מתקדשת, זכת בו ובמה שבתוכו [במה שבתוכו], אם יש במה שבתוכו שוה פרוטה מתקדשת, ואם לאו [אינה מתקדשת], לא זכת אלא במה שבתוכו בלבד⁶³. וביאר הגר"ש ליברמן⁶⁴ שסתם "כוס" הוא כוס של יין, והמקדש בכוס זה (של יין) כוונתו בו ובמה שבתוכו⁶⁵. עוד הוסיף הגר"ש ליברמן (שם), שנראה "שאף דוגמה זו לוקחה מן המציאות. ואף שלהלכה ולמעשה היו מקדשים בכסף ובכל שוה כסף... וגם בכוס יין... הרי הדין נותן שבקידושין רגילים שהם מדעת המשפחה ובחגיגות ובברכת אירוסין, היה בודאי מנהג קבוע כסדר ידוע במה מקדשין". וע"כ נראה שלפעמים אכן קידשו בכוס של יין כאשר כסף נתון בתוכו. וזכר לכך מצינו במחזור תימן כ"י⁶⁶, שם הנוסח הוא: בחמרא דבכסא הדין וככספא דכיגויה. ואף בנוסח פרס מצאנו: בהדין כסא דחמרא ומה דאית בה מן כספא ודבהא... וכו'⁶⁷.

ואולם במהלך הדורות נתקבל המנהג בכל קהילות ישראל לקדש בטבעת ולא בכסף ואף לא בשוה כסף מסוג אחר. וע"כ מוצאים אנו באותו נוסח

בח"ב כו ריש ע"ג), והוא באוצה"ג לקידושין, תשובות עמ' 11 סי' כט.

63 ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה ח"ה, גויארק תשל"ג, עמ' 930—931, והגהותיו שם, ועל פיו העתקתי את הירושלמי.

64 שם עמ' 931.

65 ראה מאירי לקידושין שם עמ' 239, בשם "יש מפרשים", מובא אצל הגר"ש ליברמן שם.

66 מובא בסדר רב סעדיה גאון שם, ובתוספתא כפשוטה שם. ע"ע מש"כ רמ"מ מרגליות, בספר החילוקים שלו, ירושלים תרצ"ח, עמ' 139—140.

67 ראה מרגליות שם, ע"פ דבריו של א"ג אדלר, JQR י', 1898, עמ' 618. מנהגי פרס ראויים לחקירה מיוחדת. וראה ספרו של חגינה מורח, יהודי פרס, בעריכת יום טוב לוינסקי, תל-אביב תשי"ט.

שהבאנו לעיל ממחזור תימן, שלאחר שהובא הנוסח "בחמרא הדין וככסא דכיגויה דבהן תיעלין לרשותי לדידי כדת משה וישראל", כתוב לאמר, "ועוד נוהגים שיהא הכסף שיקדש בו טבעת"⁶⁸.

ובאמת ענין הטבעת כאמצעי קידושין לא נזכר כלל בתלמוד הבבלי⁶⁹, אלא שהיו מקדשין בכסף וכו', כמשנת קידושין א, א. גם הצורך בכוס של יין לא נזכר במפורש בספרות התלמודית, לא לפני ברכת אירוסין ולא לפני ברכת נשואין⁷⁰. וענין זה מופיע לראשונה במסכת כלה (פ"א) ומרומז בירושלמי (סוטה ח ה). רק בספרות הגאונים מוצאים אנו בהדיא שברכת חתנים טעונה כוס מצד הדין⁷¹. על כן מה שמצינו בגמרא דקידושין שהובא לעיל, שקידשו בכוס ובמה שבתוכו, פירושו שמקדשין את האשה בכוס ובמה שבתוכו מצד ערכם, דהיינו כדרך המקדשין בשוה כסף. וכפי הנראה לפעמים נהגו גם להטיל לתוך הכוס כסף קידושין, כלשון שמצינו במחזור תימן, ובמנהג פרס.

ואולם, כאמור, במשך הזמן נתקבל כמנהג כללי בכל קהילות ישראל לקדש בטבעת (של זהב)⁷². ויחד עם זה נתקבל המנהג להטעים את הכוס לחתן ולכלה, ואף הוא בתקופת הגאונים⁷³. מאידך, עדיין ידוע היה, מן הספרים או מנוסחאות אמירה קדומות שנשתרשו בקהילות, שמקדשין "בהדין כסא ובמה דאית ביה" והבינו שמדובר בכוס של חתנין שמטעימים בו.

68 ש' אסף, מדעי היהדות שם, עמ' 63—64, הערה 13 (אגב מה שציין שם שו"ת הגאונים שערי צדק ח"ג שער ג, סימן א: וחזינו לה דקבילת שטר אירוסין וכנס ארוסין, וכתב דצ"ל: וכוס. ובדפוס ירושלים תשכ"ו (עמ' לז) גרס: ... וכסף קידושין, שנראה יותר).

69 דן בכך בהרחבה ר"י ורדיגר שם, עמ' לח ואילך, ולא נכפיל כאן דבריו. וראה בשו"ת הרשב"א ח"א אלף קפו, והובא באורחות חיים ח"ב עמ' 57.

70 ראה אצל הר"י ורדיגר, שם עמ' כח ואילך ובהרחבה.

71 ראה ורדיגר שם, ובמחזור ויטרי, עמ' 592.

72 ורדיגר שם עמ' לז—מא ואילך, ומרגליות שם. ואולם פה ושם המשיכו להשתמש גם במטבעות. ראה לדוגמה בספרו של טשארני עמ' 155 בתיאור טכס קידושין בכפר סורם, וז"ל: אבי החתן הביא אל הרב שני מטבעות של זהב ומרגליות אחדות, ונתן בידו בשביל קידושין שהרב צריך להיות שליח לקדש את בנו עם הכלה... הרב נתן מטבעה אחת עם המרגליות בידי אבי הכלה בשביל טופס, או תקיעת כף, ומטבעה השניה החזיק בידו בשביל קידושין... אח"כ עמדה (הכלה) על מקומה... הרב הגיש אליה ונתן בידה את המטבעה של כסף (? של זהב) ואמר לה: אני שליח מן החתן, הרי את מקודשת במטבעה זו, בשביל חתן פלוני בן פלוני, כדת משה וישראל. אח"כ כאשר קבלה המטבעה והקידושין תפסה... ביד החכם וגשקה את ידו...

73 ורדיגר שם, עמ' כח—לח.

ובטבעת נישואין שבתוכו. מתוך כך נתפתח אותו מנהג מוזר לשים את הטבעת בתוך היין, להטעים את הכוס ולאחר מכן להוציא את הטבעת מתוכו ולמוסרה לכלה.⁷⁴

נראה, א"כ, כי מנהג זה בצורה בו נשתמר בקהילות קווקז וקוטשין⁷⁵, שורשיו וזיקתו למקור ספרותי (בכתב או בעל פה, כנוסח אמירה) שטעמו המקורי פג ונעלם ונתעצב מנהג בעל משמעות מחודשת על פי נוסח מסורתית קדום זה, "אריסת לי ומקודשת לי בהדין כסא ובמה דאית ביה".

בסיכום נוכל לומר, מה שנראה אולי כמובן מאליו, שלא נעדר חלקו של העיון במקורות הספרותיים — הלכתיים ואגדתיים כאחד — וההסתמכות עליהם ביצירתם ועיצובם של המנהגים.

74 ענין קשירת הטבעת בחוט לבן וכו' בודאי היה בעיקרו כדי שלא ילכלך מי שמוציא את הטבעת מן הכוס את אצבעותיו ביין, (כי אנשי קוטשין אניני טעם הם ומקפידים מאד על נקיונם). ואולי יש בזה גם נימה נוספת של שמירה. השוה בשו"ע אור"ח תנ"ה א' בהגהה, ומש"כ במנהגי ישראל ח"א עמ' טז, אלא שאין זו אלא השערה בעלמא.

ושמא יש במנהג קוטשין להשתמש בשתי כוסות יין, אחת לרב ואחת לחתן (ראה לעיל הערה 39) זכר והד לכך, שבעצם המדובר כאן בשני מיני כוסות, כוס של קידושין (עם טבעת בתוכו), וכוס של ברכה. או שמא שתי כוסות הם זכר לשיטה הדוגלת בכוס של אירוסין וכוס של נשואין. ראה הגהות מיימוניות לרמב"ם ה' אישות פ"ג אות ס, שם נאמר כי ר' תם פירש שצריכים ב' כוסות. וראה בשו"ע אהע"ז סי' לד וסב. וראה על כך בעדות לישראל עמ' לא—לג. ואולם ראה להצעה הראשונה דומני שמצינו בספרו של טשארני הנ"ל. שם עמ' 129 הוא מתאר טכס אירוסין בכפר צחינוואל. ושם הוא כותב: בזמן שהיה החכם א(ו)מר ברכות על הכוס, היה ביד החתן כלי חרס עם יין מיוחד, ובתוכו היה מונח גם הטבעת של קידושין כאשר נשלמו הברכות, הוציא החתן את הטבעת מן היין אשר בכלי שלו, והשליך את כלי חרס של יין בכוח על הארץ עד שנשבר לחתיכות חתיכות... וכו'. נראה ברור, א"כ, שכוס חרס זה אינו בעל אותו אופי כמו הכוס שבידי הרב שעשה עליו הברכה, אלא תפקידו להחזיק בו את הטבעת. על שבירת כלי חרס בחתונה ראה י' אלטז (= זלוטניק), רשומות א, תרפ"ט, עמ' 355. על שבירת הכוס בחתונה ראה מנהגי ישראל, ח"א, עמ' יא, הערה 4, שם צוין מאמרו המסכם של HUCA, J. Z. Lauterbach, ב, 1925, עמ' 351—380.

75 נראה כי קהילת קווקז קבלה את מנהגה דרך פרס. ואילו קהילת קוטשין קבלו דרך תימן. עוד יש להעיר כי המנהג הקאווקזי הרבה יותר פרימיטיבי, ומראה הרבה סימנים של חוסר ידיעה הלכתית. וכך הוא באופן כללי כפי שיווכח כל מי שעובר על ספרו של טשארני. אמנם אינני בטוח עד כמה דייק טשארני בתיאוריו, בייחוד בפרטי המנהגים, ועד כמה שהעמיק בהבנתם. ומנהגי קהילות ההרריות צריכים חקר ועיון.